

Juçy ulusynyň etniki taryhynyň irki üýtgeşmesindäki aýratynlyklar hakynda

Category: Kitapcy, Sözler, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 январа, 2025

Juçy ulusynyň etniki taryhynyň irki üýtgeşmesindäki aýratynlyklar hakynda COÇI ULUSUNUN ETNİK TARİHİNİN ERKEN GELİŞMESİNDEKİ ÖZELLİKLERİ HAKKINDA

Cengiz Han'ın geniş alana yayılmış ve nüfusu karışık devleti olan bir Büyük Moğol İmparatorluğu birleşik bir ülke olarak uzun sürmedi. Bölünme süreci 1260'larda, yani kuruluşundan 45-50 yıl sonra başladı.[1] Bu devasa devletin 20-30 yıl içinde gerçek anlamıyla bir büyük güç olarak ortaya çıkmış olması, bu sürece katkıda bulundu. Ayrı topraklara bölünmenin sonucu olarak Büyük Han (sonradan Yüan) Devleti ve Coçi, Çağatay ve Hülagu ulusları gibi, hem toprak, hem de nüfus yapısı itibariyle büyük olan imparatorluklar meydana geldi.[2] Yeni doğmuş devletlerin bu özelliğini sonraki kaderleri, örneğin uluslar içindeki değişik bölgeler arasındaki çelişkiler, merkezin güçlendirilmesi ve ardından 14-15. yy.'larda pekçok bağımsız ülkeye bölünmeleri, çok iyi gösterir.

Doğal olarak, belli unsurlar bu devletlerin böyle hızla dağılışının etmeni idi. Bunlar arasında aşağıdakiler en önemli sebeplerdir: Halkların arasındaki kültürel, etnik ve ideolojik farklılıklarla birlikte, bu ülkelerin değişik bölgeleri arasındaki toplumsal ve iktisadi çelişkiler. Belki bu iki sebep grubundan birincisi daha baskındır. Çünkü toplumsal ve iktisadi çıkarların ortadan kalkması sonradan etnik, kültürel ve siyasi çatışmaların doğup gelişmesine yol açmıştır. Dış göstergelerle bakınca ise, olaylar bölge ve etnik

toplulukların önderleri arasında ideolojik, özellikle siyasi mücadele olarak gelişiyordu.

Çok uluslu devletlerin dağılması, ülke içindeki, 'birleşik' devletin doğması ve gelişmesiyle birlikte başlayan etnik pekişme sürecini sona erdirir. Bunun sonucu olarak, imparatorluğun bir zamanlar birleşik olan büyük 'etnos'unun küçük, daha doğrusu akraba milletlere, kaçınılmaz olan bölünme süreci başlar. Tüm bunlar Coçi ulusu veya Coçilerin devletinin -16. yy.'dan sonraki ismiyle Altınordu'nun- numune olarak kullanılmasıyla izlenebilir.[3]

Burada, Coçi ulusu zamanında, Avrasya'da Türkçe konuşan halkların fetihlerle birlikte 'çökmesi' ve karışmasıyla başlayan ve Coçi ulusunun bağımsız bir ülke olarak tecrit ve yükselme dönemi boyunca yoğunlaşan etnik sürecin belli hususiyetleri olduğundan da bahsetmeliyiz. Bu insanlar hayat tarzlarının ayırdedici özelliklerinin özgün karakteriyle, yaşama biçimleri, toplumsal yapıları ve nihayet o dönemde Avrasya'daki göçebe kabile toplumunun ortak yasalarının normları ile koşullanmışlardı. Bu makalede, bu sorunun bazı özel ve özgün yönlerini vurgulamak istiyorum. Esas dikkat ise bu sorunun tarih yazımındaki ayrıntılarına sarf edilecektir.

Değişik yazarlar Coçi ulusu hakkındaki araştırmalarda şöyle veya böyle bu devletin çokulusluluğunu vurgular[4] ve Türk dilinin ülke nüfusu içinde hakim olduğunu kabul eder.[5] Altınordu dönemine kadar giden yazılı kaynaklarda yapılan araştırma ve yayınlar bunu onaylar.[6]

Guyuk ve Möngke'nin yönettiği esas Moğol fatihlerinin önemli bir kısmı Orta Asya'ya döndükten sonra kalanların Deşt-i Kıpçak'ın Türkçe konuşulan çevresinde önemli ölçüde eritildikleri anlaşıyor.[7]

Çağdaş gözlemciler de bu gerçeği kaydeder. Bu yüzden, Mısırlı Arap tarihçisi Ömeri şunları yazarken oldukça açıktır: "Eski zamanlarda bu ülke Kıpçakların toprağı idi, fakat Tatarlar (Moğollar-yazar)[8] burayı aldı ve Kıpçaklar onlara bağlandılar. Sonraları onlar (Moğollar) karıştı ve onlarla (Kıpçaklar) akraba oldu ve toprak onların tabii ve ırki özelliklerine galip geldi ve sanki bir kökendenmişçesine hepsi

Kıpçaklar gibi oldu, çünkü Moğollar Kıpçakların topraklarında yerleşiyor, onlarla evleniyor ve onların topraklarında yaşıyorlardı.”[9]

Memlük Mısırı ve Coçi ulusu arasındaki ilişkileri iyi bilen Ömeri, bildiğimiz gibi 1349’da ölmüştür.[10] Dolayısıyla 14. yy. ortalarında bitmiş olan bir süreç hakkında konuşmaktadır. Ve bu, Moğol unsurun Türk (Kıpçak) bileşen tarafından ‘soğurulması’ sürecinin bundan çok önce, 13. yy’da, yani daha Deşt-i Kıpçak’ın Moğollarca fethi sırasında başladığını göstermektedir. Aşağıdaki dil gerçekleri bunu ispatlar.

Dilbilimcilerin kabul ettiği üzere, 13-14. yy.’lar Türkçenin Rusçaya nüfuzunun üçüncü aşamasıdır. Rus-Türk ilişkilerinin meşhur uzmanı N. A. Baskakov, bu dönemin “Rus kelime hazinesine Türkçe ve aynı şekilde daha az Moğolca kelimelerin büyük ölçüde girişiyle özgünleştiğini” yazar.[11] V. D. Arakin “Rusçadaki Türkçe unsurların ezici çoğunluğu, 13. yy.’ın ikinci yarısından başlayarak, Altınordu’nun Kıpçak ağzından alınmıştır” derken daha kesindir.[12] Rus knezliklerinin bağlı olduğu Batu Han’ın topraklarında Moğolca konuşanlar 13. yy. ve 14. yy.’ın ilk yarısında sayıca baskın değillerdi. Bu yüzden, Coçi ulusundaki gerçek Moğollar, ülkede askeri ve idari konumlardaki kesin öncülüklerine rağmen dil üzerinde ve dolayısıyla etnik yapıda kaydadeğer bir etki yapamayan bir etnik azınlığı oluşturmuyorlardı. Başka bir deyişle, savaş meydanındaki galipler kültür ve hayat tarzı konularında mağlup idiler. Bu özgün bir dönüşüm idi.

Sovyet araştırmacıları bu dönemleri tanımlarken, rehberleri zımni bir doğru olarak bir Marksizm klasiğinin düşünceleri idi: “...çoğunlukla daha az medeni fatih, fetihten sonra kendisini bulduğu şekilden fethedilen ülkenin yüksek ekonomik şartlarına geçmek zorundadır; ele geçirdiği halk tarafından özümсенir ve genellikle onların dilini bile benimser.”[13]

Rusya’da Perestroika’dan önce, F. Engels’in bu sözleri Altınordu tarihiyle ilgilenirken durumu açıklamak için mecburen alıntılanırdı.[14] Bunun sebepleri şöyledir: Öncelikle, ‘onu bilmeme’ yazarın yöntemsel noksanı olarak düşünülürdü. İkincisi, bu klasikten alıntı, yazarları

yukarıdaki etnik dönüşümün bazı karmaşık konularını çözmekten azade kılıyordu. Üçüncüsü, 'kültürsüz' fatihlerin 'birinin kendi halkına' yenilmesi vurgulanarak, ızdırap çeken ama hâlâ 'daha medeni' atalara tazminat veriliyordu. Ancak bu sadece 'nitelikli' tarafa vurgu, yani fethedilen halkın 'kültürel üstünlüğü' ile fatihlerin 'vahşilik ve barbarlığının' tezadının gösterilmesi, Moğol fetihleri tarihiyle ilgili tüm sorulara cevap vermemektedir.[15] Özellikle Moğol kültürü ile onları özümseyen Deşt-i Kıpçak Türkleri arasındaki ilişkilerle ilgili sorular cevapsız kalmaktadır. Bu çalışmada daha sonra bu konuda daha detaylı konuşacağız. Sonuçta inanıyorum ki, yukarıdaki alıntı somutlaştırıldığında, öncü bilim adamlarının dikkat sarfettikleri, Türklerin Moğolları özümsemesinin nitel sebeplerinden daha az olmayan bir rol oynamasına rağmen, nicel unsur gözden çıkarılacaktır.[16]

Olay, 1218-1239 arasında Altay'dan Tuna'ya kadar Avrasya bölgelerinin Moğollarca fethi sırasında Coçi ve Batu Han'ın ordularındaki Türk unsurların oranının kaydadeğer ölçüde artmış olmasıdır. Diğer bir deyişle, Doğu Avrupa'ya akan 'Tatar' fatihler etnik olarak sadece Moğollar değil, örgütlenme ve Moğol seçkinleriyle Han muhafızlarının öncü konumuyla birlikte, Türk bileşenin baskın olduğu bir yığıntı idi. 13-14. yy. Rus kelime haznesindeki Türkçe ve Moğolca ödünçlemelerin ilişkisinin yukarda geçen özelliğini bu açıklar. Bu aynı zamanda, Coçi ulusundaki Moğolların Ömeri'nin kaydettiği gibi hızlı Türkleşmesini de açıklar.

Doğal olarak şu bilinmek istenir: Askeri olarak yenilen Türkler Coçi ulusunda etnik olarak nasıl galip geldiler? Bu soruyu, Türklerin, yani Uygurların Moğollarca erken bir dönemde istihdam edilmesi (yazılı dili benimseme, eğitilmiş Uygurların memur ve öğretmen olarak çağrılması vb.) gerçeğini hatırlatarak cevap verebiliriz. V. V. Barthold'un işaret ettiği gibi, bu halkların hayat tarzlarının, adetlerinin ve dünya görüşü geleneklerinin yakınlığı bu eğilimi teşvik etti.[17] Uygurlar 1209'da 'gönüllü' olarak ve daha sonra Kırgız ve Uryanhaylar zorla katılmakla birlikte,[18] anlaşıldığı kadarıyla Moğol devletinde 'Büyük Fetihler'den

(1206-1207) önce de bazı Türkçe konuşan boylar vardı.[19] Ancak, büyük fetihlerden önceki Cengiz Han'ın erken devletinde ve geniş Moğol hanlıklarında Moğollar şüphesiz sayıca hakim unsur oldukları için, bu erken gerçeklerin Coçi ulusunun etnik sürecinde belirleyici etki yapmadığına inanıyorum. Moğol fetihlerinin batı istikametinde Türklerin artışı, Deşt-i Kıpçak'ın geniş arazisine geldiklerinde ve nihayet Karahıtay ve Harezm devletlerini yenip batıya doğru daha da ilerledikten sonra yoğunlaştı. Avrasya'nın bu parçasında, çoğunlukla Kıpçakça, Oğuzca ve benzer ağızlar konuşan Türk dilli halkların yaşadığı bilinen bir gerçektir. Bunlar, büyük devlet örgütlenmesi olmayan küçük kabile birlikleri halinde yaşıyorlardı ve bozkır geleneğine göre Moğol ordusuna, veya L. N. Gumilev'in dediği gibi halk ordusuna ciddi bir direniş göstermeden katılmışlardır.[20]

“Ciddi direniş göstermeden”, çünkü Moğol fatihler Altaylar'dan Orta İdil bölgesine, daha doğrusu Otrar'dan İdil Bulgarlarının[21] topraklarına ilerlerken, yerel halktan hemen hemen ciddi bir direniş görmemişlerdir. Aksine, pekçok Türk boyunun önderlerinin Harezmşah Muhammed'den ziyade Cengiz Han'ın rehberliğini tercih ettiğine dair deliller vardır. Örneğin bir Moğol karşıtı İran bilimci olan I. P. Petrushevskiy,[22] Harezmşah İmparatorluğu'nun Türk boylarının hem savaş niteliklerinde hem de cesaretle Moğollardan aşağı olmamalarına rağmen, öyle çok istekli bir direniş göstermediklerini kabul etmek zorunda kalır.[23] Genel olarak, 1223'te Kalka'daki ünlü savaştan ve İdil Bulgarlarının Moğollara ilk direnişinden, İdil üzerindeki Bahman savaşına kadar[24] tarihi kaynaklar Türk halkların Moğol fatihlerle ciddi bir savaşıdan bahsetmezler. Yukarıda geçtiği gibi, Batu Han'ın ordusu Rusya'ya girdiğinde, nicelik olarak hayli Türkleşmişti. Ve bu etnik değişiklik en başta Kıpçak bozkırındaki nüfus sayesinde gerçekleşiyordu.

Burada ayrıntıya inen mukabil bir soru sorulabilir veya sorulmalıdır: Avrasya bozkırlarının Türk nüfusu hangi aygıtlar üzerinden Coçi ve Batu hanların ordularına katılıyorlardı? Bu sorunun cevabının kabile toplumlarındaki tabilik sisteminin

özgünlüklerinde bulunabileceğine inanıyorum. Bütünde bu kurumun ve özelde askerlik ve derebeylik sistemlerinin ayrıntılarına girmeden, kısaca kabile toplumlarındaki toplumlar üstü bağımlılığın (bağımlılaşım) özgünlükleri üzerinde duracağız. Bu çalışmanın 'Avrasya göçerlerinde derebeylik var mıydı?' şeklindeki 'ebedi' tartışmanın konularını gözönüne almak gibi bir hedefi olmadığı da ayrıca belirtilmelidir. Her halükarda ve her toplumda, toplumsal yapısına bakılmaksızın, bu toplumların tabaka ve sınıflarının temsilcileri arasındaki bağımlılık ve bağımlılaşım kurumunun farklı ve bazen özel bir yerde sadece bir kez geçen biçimleri olagelmıştır.

Özellikle batıdaki yerleşik derebeylik toplumlarında bir bağlının efendisine bağımlılığı uzun vadede mevcut toprak ilişkisi ve belli bir toprak parçasında kişi veya ailenin haklarını takdir eden bir anlaşma ile sağlanırdı. Diğer bir deyişle, kiralanın arazi ve toprak insanları hem bir kalıpta birleştiriyor, hem de birbirinden ayırıyordu. B.Ya.Vladimirtsev ve S.P.Tolstov[25] gibi bilginlerin kaydettiği gibi, yüksek sınıflardan, soy ve kabile seçkinlerinden çobanlara tabilerin bağımlılığı doğrudan toprak üzerinden değil, dolaylı olarak, yani hayvan sahipliği yoluyla uygulanmıştır. Uzun vadede hayvan yetiştiricisi toprağın gerçek kullanıcısı ve sahibi idi. Ve doğal olarak, bunlar soy ve kabile önderleri, daha az varlıklı ve fakir olanların bağlı olduğu kabile seçkinleri idi. Bu birinci maddedir. İkincisi, teknik olarak tüm arazi, bu özel toplumdaki herhangi bir ferdin mülk durumuna bakılmaksızın, tüm soyun ve boyun ortak mülkü olarak telakki edilirdi.[26] Üçüncüsü, soy ve boy önderleri şu veya bu derecede bütün soy ve boyla kan akrabalığı içinde idi. Bütün bunlar, tüm soy ve boyun önder ve seçkinleri ile birliği fikrini ortaya çıkarıyor ve güçlendiriyordu. Başka bir deyişle, bir soy ve boy önderi hem yüce bir efendi, hem de toplumun öbürleriyle eşit hakta bir ferdi idi. Bu yüzden önder nereye giderse, bütün soy veya boy onu takip ediyordu. Ve bu yüzden soy-sop gelenekleri olan kabile toplumları, "Benim bağlımın başlısı benim bağlım

değildir” diyen Batı (yerleşik ve derebeylik) bağımlılığının bilinen ilkeleriyle açıklanamaz. Aksine, kabile kültüründe bir soy veya boy önderi diğer daha güçlü bir öndere bağlılık arz ederse, bunu bütün soy veya boyun yeni bir üst öndere tabiliği izlerdi. Bu süreç genellikle kitlesel özellikte idi.[27]

Bu özgün ve bence yazıda çok iyi gösterilmeyen aygıt, Kıpçak bozkırlarında yaşayan Türklerin Coçi ve Batu Han’ın ordularına nispeten kolay ve hızlı girişine yardımcı olmuştur. Dev imparatorluğun batısındaki Moğolların diğerlerine kıyasla hızla erimesi temel ve belirleyici sebebi bu güçlü aygıt olmuştur. Uzun vadede muhtemelen, göçebe bağımlılık düzeninin bu özelliği geçmişte Avrasya’daki göçebe imparatorlukların hızlı büyümesi ve çabuk dağılmasının da sebebi olmuştur.

Doğal olarak, Coçi ulusundaki Moğolların Türkleşmesine yol açan sebeplerin ‘nicel’ yönlerini vurguladığımda, kesinlikle yukarda bahsedilen ‘nitel’ unsurların önemini inkar etmiyorum. Din unsurunun ve nihayet Moğol fethinden önce İslam’ı benimseyen Coçi ulusunun merkezleri Harzem, Bulgar ve Kuzey Kafkasya etkisinin önemini gözardı etme niyetim de yok. Bir bütün olarak, tüm bu unsurlar gerçekleşmiş ve incelediğimiz süreci belli derecede etkilemiştir. Fakat Altınordu ile ilgilendiği zaman ne gerçeklerde, ne de ahlaki olarak titiz olan Sovyet tarih yazım geleneği gibi, sadece onlardan bahsetmek de belki yanlış olacaktır. Yazarına aldırmaksızın Engels’den alıntılar, SSCB’de özelde Moğol, genelde göçer karşıtlığını destekleyen ifadeler için kullanıldı ve nihayet tarihi gerçeklerin ırkçı yorumlanmasına götürdü. Bu birincisi. İkincisi, Engels’in fikirlerinin bazı diğer özel şartlara uygulanması olası iken,[28] 13-14. yy.’daki Türk-Moğol etnik bütünleşmesini açıklamakta zor uygulanmaktadır. Yukarıda kaydedildiği gibi, hayat tarz ve şartları ve o zamanlar Deşt-i Kıpçak’taki Türk ve Moğolların toplumsal gelişmesi yaklaşık aynı seviyede idi. Ancak, Orta Asya’daki göçer devlet geleneğini benimsemenin yanında, Uzak Doğu, yani Çin’in büyük medeniyetine de alışan Moğollar, Kıpçak bozkırlarındaki birbiriyle ilgisiz Türklerden devlet örgütlenmesi ve yönetim kültürü açısından daha yüksek seviyede idiler. Bu yüzden,

Sovyet tarih yazınının mazmunlarına karşı bazı savlar vardır. İncelediğimiz etnik sürecin hızlılığına gelince, fatihlerin sayısının azlığı bunu temin etti; bunun gerçekliği uzun dönemli arkeolojik buluntuların sonuçlarıyla doğrulanabilir. Örneğin G. A. Fedorov- Davidov kendisinin temel arkeolojik araştırmasını şöyle özetler: “Deşt-i Kıpçak’a gelen Moğol nüfusu çok fazla değildi. Bozkır bölgeleri, sadece soy ve boy seçkinlerini yeni efendilerle, yani Altınordu hanları ve onların emirleriyle değiştiren eski göçer nüfusunu muhafaza etti.”[29]

Sonuç olarak, Coçi ulusundaki Moğolların Türkleşme sürecinin 13. yy.’ın ilk yarısında başladığına ve ikinci yarısında bittiğine dair daha az kuşku vardır. Bu ifadeyi diğer bazı gerçekler de destekler. Bu yüzden, Coçililerin Moğolca konuştuğu fikrinin destekçisi olan S. Zakirov,[30] Berke Han’ın (1257-1266), Katrmer’e göre, Mısır elçilerini nasıl kabul ettiğini şöyle anlatıyor: “50 emir bir otağda oturuyordu. Elçiler içeri girdiğinde, sultandan (Mısırlı, yazar) hana bir mektup verdiler... Başkadı mektubu (Arapçadan, yazar) Türkçeye çevirdi ve vezir onu Berke’ye okudu. Han ve orada bulunanların hepsi, mektubun içeriğinden dolayı son derece mutlu idiler.”[31] Eğer Türkçe, Berke ve maiyeti için oldukça anlaşılır ise, sonraki Coçililere daha aşına, hatta onlar için anadil olduğunu varsayabiliriz. Bu belgelerle de ispatlanabilir. Örneğin V. V. Bartold, uzun süre Özbek Han’ın (1312-1342) sarayında bulunan Arap Seyyah İbn Batuta’nın hanın sarayındaki hayat tarzı ve adetleri betimlerken, tamamı Türkçe kökenli pekçok yerel kelime kullandığını kaydeder.[32] Olayların çağcılı bir Arap bilginin de gözlemlediği gibi, Mısır sultanları Kıpçak önderlerine mektuplarını çoğunlukla Türkçe yazarken de muhtemelen bu gerçeği hesaba katıyorlardı.[33]

Doğal olarak, Moğolca Coçi ulusunda hemen ıskartaya çıkarılmadı. Büyük ihtimalle, belki Cengiz Han zamanından başlayarak Coçililer bir süre çift dilli kaldılar.[34] Moğolca iletiler Karakurum ve sonra Hanbalık’taki (Pekin) büyük hanlara, aynı zamanda atalarının dilini Coçililerden daha uzun

süre kullanan Hulagululara yazılıyordu. Bu dil, geleneğe bir atıf olarak, özel 'muhafız belgesi'[35] olan künyelere yazılan yazılarda kullanılıyordu. Sonraları bozkırda yerleşmiş aileler arasında kullanıldığı görüldü.[36] Fakat, 13. yy.'da bütün Avrasya'nın etnik-siyasi haritasının yeniden şekillenmesinin bir sonucu olarak, Kıpçak bozkırında gelecekteki etnik süreçlerin temelleri yeniden atıldığında, Moğolca sert bir darbe aldı. Bunların Coçi ulusundaki etnik süreçlerin özgünlükleri olduğuna inanıyorum. Yukarıdaki belgelerin gösterdiği gibi, Avrupa'daki Moğolların Türkleşmesi bazı bilginlerin düşündüğünden daha erken başladı ve bitti. Onlar ise genellikle tam işleyen Moğol dilinden sadece kalıntıların kaldığı 14. yy.'a göndermede bulunmaktadır.

Prof. Dr. Mirkasım A. USMANOV,

Kazan Üniversitesi Tataristan Bilimler Akademisi / Tataristan.

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 8 Sayfa: 429-433

■ Dipnotlar:

[1] Burada zaman gerçek Moğol Devleti'nin doğuşundan değil, asli Moğol mülküne yeni toprakların katılmasıyla özgünleşen etkin dış fetihlerden itibaren ölçülür.

[2] Ulusların ne zaman bağımsız olduğunu belirlemeye çalışırken, ne Cengiz Han'ın oğullarına az çok özerk bölgeler dağıttığı 1224'ten, ne de bunun Coçi ulusu veya Altınordu için yapıldığı 1240 tarihinden saymalıyız (Tipik örnek için V. I. Buganov, The Golden Horde, Soviet Historical Encyclopedia, C. 5, 700). Ulusların gerçek bağımsızlığı Kubilay ile Arığ-Buğra arasındaki meşhur savaştan, ikincisinin yenilmesinden, ulus hanlarının adına para basılmasından ve egemenliklerini öbür ülkelerin kabul etmesinden sonra başlar (Pek çok uzman hala bunda çok sorunlar gördüğü için, belki de bu sorun özel bir araştırma gerektirmektedir).

[3] Coçi ulusu mefhumu, aşağıdaki nedenlerle Moğol İmparatorluğu'ndaki Batı Ulusu isminden yana olan Rus ve Avrupa tarih yazınındaki yarı unutulmuş Ulus Coçi mefhumuna

tercih edilmektedir. Öncelikle ve en önemlisi, ülke varlık ve gelişme halinde iken kullanılan tabire en iyi bu uyar. İkincisi, bu yaklaşım Avrasya'daki çok sayıda halkın Orta Çağ tarihi sorunlarını zengin bir temelden gözlemlemeyi sağlar.

(Bkz. M. A. Usmanov *Granted Acts of the Jöchid Ulus in the 14th-16th Centuries*, Kazan 1979, 16-17). İkincil mefhum Altınordu'yu kötüye kullanmak ve başlangıçtaki ismi gözardı etmek araştırma nesnesinin zaman ve mekan açısından daralmasına sebep olur, çünkü Rus tarih geleneği Altınordu'dan, herşeyden önce, Coçi ulusunun batı kısmını, daha doğrusu, Batu Han'ın varislerinin Aşağı İdil'deki Saray merkezli mülkünü anlamaktadır.

[4] Hammer-Purgstall N. J. *Geschichte der Goldene Horde in Kipschak, das ist der Mongolen in Russland*. Pesht. 1840; Spuler B. *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland (1223-1502)*. Leipzig, 1943 (2., erweiterte auflage. Wiesbaden, 1965); Grekov B. D., Yakubovskiy A. Yu. *The Golden Horde and its Fall*. M. -L., 1950 (aynı, 2. baskı: Moscow 1990); Safargaliev M. G. *Golden Horde Disintegration*. Saransk, 1960 (aynı, 2. baskı şu kitapta: *At the Meeting-Point of Continents and Civilizations From the experience of Emergence and Disintegration and Empires in the 10th-16th Centuries*, Moscow 1996, ss. 276-526); Fedorov-Davidov G. A. *Nomads of Eastern Europe under the rule of khans of the Golden Horde. Archeological Monuments*. Moscow 1966; Fedorov-Davidov G. A. *Social Order in the Golden Horde*. Moscow 1973; Fedorov-Davidov G. A. *The Art of Nomads and the Golden Horde*. Moscow, 1976; M. A. Usmanov *Granted Acts...*; Yegorov V. L. *Historic Geography of the Golden Horde in the 13th-14th Centuries*, Moscow 1985; DeWeese Devin. *Islamization and Native Religion in the Golden Horde*. Pennsylvania 1994.

[5] Spuler B. *Die Goldene Horde.*, S. 282; Grekov B. D., Yakubovskiy A. Yu. *The Golden Horde.*, 65.

[6] Berezin I. *Permits for Special Privileges of Tokhtamışh, Temür Qutlugh and Saadet Girey*. Kazan 1851; Radlov V. V. *Permits of Tokhtamışh and Temür Qutlugh*. -Notes of the Oriental Department of Russian Archeological Society, Cilt. 3,

issues 1-2, 1-40; Borovkov A. K. The Experience of the Philological Analysis of Permits for Special Privileges issued by Khans of the Golden Horde to Russian Metropolitans. - *Izvestia Akademii Nauk. Series for Literature and Language*. 1966, Cilt. 25, issue 1, 13-24; Malov S. Ye. Studies of Permits and Eastern Documents. Academician V.

A. Gordlevskiy for his 75th Anniversary. Moscow 1953, 187-195; Nadjit E. N. Historical and Comparative Dictionary of Turkic Languages in the 14th Century. Kitap 1, Moscow, 1979, 31-150. Nadjit E. N. About Medieval Literary Traditions And Mixed Written Turkic Languages. - *Soviet Turkology*, 1970, #1, 87-92. Sultanov T. I. The Letter of Ulugh Muhammad Khan of the Golden Horde to Sultan II of Turkey. - *Turkological collection* 1973 Moscow, 1975 53-61. M. A. Usmanov Granted Acts..., 94-111. M. A. Usmanov The notion of "Yarlık" (permit) and issues of classifying official acts of the Jöchid Ulus Khanates. *Official Source Studies*, Moscow 1979, 218-244. Kononov A. N. History of Studying Turkic Languages in Russia. Period before the October Revolution. 2nd edition, supplemented and corrected, Leningrad 1982, 249, 318. Latest research: Ozyetgin A. Melek. Altın Ordu, Kirim ve Kazan sahisina ait Yarlik ve Bitiklerin Dil ve Uslup İncelemesi. Ankara, 1996.

[7] Spuler B. *Die Goldene Horde.*, 283; Grekov B. D., Yakubovskiy A. Yu. *The Golden Horde.*, 66.

[8] Orta Çağ Arap ve Fars kaynaklarında Tatar ve Moğol budun adları oldukça tartışılır şekilde eşanlamlı kullanılmıştır. Tatar budun adının tarihi için bkz. Gumilev L. N. *Search of the Imaginary Kingdom*, Moscow 1970, 102-109.

[9] Tizengauzen V. G. *Collection of Materials Relating to the History of the Golden Horde. Excerpts from Arabic Writings*, Cilt. 1, S. Petersburg 1884, 235. B. Spuler'e göre, din unsuru yabancı Moğolların Türkleşmesi, yani Altınordu halkının gerçekte Berke Han (1257-1266) zamanında başlayan İslamlaşması bariz bir rol oynamıştır (Spuler B. *Die Goldene Horde.*, 282).

[10] Memlük sultanı Nasır'ın danışmanı olan Ömeri hakkında bkz. see Krachkovskiy Yu. I. *Arabic Geographical Literature. - Selected Works*, Cilt. 4, Moscow-Leningrad 1957, 405-411.

Memluk sultanları ile Coçi ulusunun yöneticileri arasındaki yakın ilişkiler için bkz. Al-Kholi Amin. Relations between the Nile and the Volga in the 13th-14th Centuries, Moscow 1962; Zakirov S. Diplomatic Relations of the Golden Horde with Egypt (13th-14th Centuries), Moscow 1966.

[11] Baskakov N. A. Turkisms in East-Slavic Languages adlı kitabının girişi, Moscow 1974.

[12] Arakin V. D. Turkic Lexical Elements in Russian Language Monuments of the Mongolian Period. "Turkisms in East-Slavic Languages", Moscow 1974, 146. Arakin V. D. Turkic Lexical Elements in Russian Stories and Legends of the 13th-14th Centuries. -Soviet Turkology, 1973, #3, 28-37.

[13] Engels F. Anti-Duering. -Marx K., Engels F. Collection of works, Cilt. 20, 188, alt çizgi yazarındır. -M. U.

[14] Gimadi Kh. G. Peoples of the Middle Volga during the Rule of the Golden Horde. – Materials on history of Tataria, issue 1, Kazan 1948, 195. Grekov B. D., Yakubovskiy A. Yu. The Golden Horde., 62. History of Tatar ASSR, Cilt. 1, Kazan 1955, 88. Safargaliev M. G. Disintegration of the Golden Horde., 37. Tikhvinskiy S. L. Tatar-Mongolian Conquests in Asia and Europe, – collection of articles, Moscow 1970, 11. During that time the author of these lines also yielded to this "temptation": M. A. Usmanov Granted Acts., 100.

[15] Moğol tarihinin böyle basitleştirilmiş yorumları, özellikle kaynak bilgisine böyle tek yanlı yaklaşımlarla ilgili şüphelerimi, daha 1972 yılında SSCB'de izin verilecek bir biçimde, The Tatar- Mongols in Asia and Europe adlı kitabın bir değerlendirmesinde dile getirmiştım. Bkz. Peoples of Asia and Africa, 1971, #5, 182-185.

[16] Spuler B. Die Goldene Horde., 282; Grekov B. D., Yakubovskiy A. Yu. The Golden Horde., 65.

[17] Bartol'd V. V. Emergence of the Empire of Genghis Khan. - Collected Works, C. 5, 264. Son zamanların bir aydını da aynı sonuca ulaşmıştır: Spuler B. Die Goldene Horde., 283.

[18] Kutlukov M. Mongolian Dominance in Eastern Turkestan, "The Tatar-Mongols in Asia and Europe", 46-61. B. Spuler'e göre, Cengiz Han zamanında bile Türkler Moğol ordusunun

yarısından fazlasını oluşturuyordu. Bkz. Spuler B. Die Goldene Horde., 281.

[19] Kara D. The Book of Mongol Nomads (Seven centuries of the Mongolian writing), Moscow 1972, 17.

[20] Gumilev L. N. Search of the Imaginary Kingdom, 172-175.

[21] Otrar olayı için bkz. Barthol'd V. V. Turkestan during the Time of the Mongolian Invasion. – Collected Works, C. 1, 464-467. Bulgar ve Moğolların ilk arpışması için bkz. Barthol'd V. V. Twelve Lectures on History of the Turkish Peoples of Middle Asia. Collected works, C. 5, 136. Grekov B. D., Yakubovskiy A. Yu. The Golden Horde., 51.

[22] Bununla ilgili yukarda geen kitap değerlendirmesine bakınız: Peoples of Asia and Africa, 1972, #5, 183.

[23] Petrushevskiy I. P. Campaign of the Mongolian Army in Middle Asia in 1219-1224 and its Consequences. -The Tatar-Mongols in Asia and Europe, 113.

[24] Grekov B. D., Yakubovskiy A. Yu. The Golden Horde., 59.

[25] Ayrıntı için bkz. Vladimirtsov B. Ya. The Social System of the Mongols. Mongolian Nomadic Feudalism. Leningrad 1934. Tolstov S. P. The Genesis of Feudalism in Nomadic Cattle-Raising Societies. -Proceedings of the State Academy for Material Culture, issue 103, Moscow- Leningrad 1934. Son zamanlarda gerlerde derebeylik olduğu kuramı eleştirilmektedir. Fakat bu yazarların göçebe toplumun değişik tabakaları arasındaki gerçek bağımlılık (bağımlılaşım) biçimlerinin varlık ve özgünlükleriyle ilgili gözlemleri kuşku götürür görünmemektedir.

[26] Ayrıntı için bkz. Markov G. Ye. Nomads of Asia. Structure of Economy and Public Organization, Moscow 1976, 278-313. 1955'ten önce Batı Çin'de (Kuldja-Inin şehri bölgesi) yaşayan bu satırların yazarı, Kızay kabile birliğinden göçer Kazaklarla sık sık görüşüyordu. Zengin olmaktan uzak olan ve kabile seçkinliği falan bilmeyen Kazak hayvan sahiplerinin dağdaki bir bölgeyi gösterip “Burası bizim toprağımız; bizim kabilemize aittir” dediklerini çok sık duydum.

[27] Soy ve boy yapılarını koruyan göçebe toplumların bu özelliği, göçerlerin, yarı göçebe halkların ve oldukça yakın

dönemde olanların, yani 18. yy. Başkurtlarının tarihinde izlenebilir. Ayrıntı için bkz. Appeal and Correspondence of Leaders of the Pugachev Movement in the Volga and Urals Regions, Kazan 1988, 12.

[28] Örneğin Çin, İran vb. çevresi.

[29] Fedorov-Davidov G. A. Nomads of Eastern Europe under the Rule., 247

[30] Bu konuda bkz. M. A. Usmanov Granted Acts., 94-96.

[31] Zakirov S. Diplomatic Relations , 48.

[32] Bartol'd V. V. Twelve Lectures , 139-140.

[33] Al-Kholi Amin. Relations Between the Nile and the Volga., 31.

[34] Bartol'd V. V. Turkestan During the Time of., 452-455.

[35] Grekov B. D., Yakubovskiy A. Yu. The Golden Horde., 66-67; M. A. Usmanov. Granted Acts., 100-101.

[36] Coçi ulusunun belli bir kesiminin evde bile çift dilli olduğunu gösteren belgelenmiş gerçekler vardır: Poppe N. N. The Golden Horde Manuscript on the Birch Bark. -Soviet Orientalism, Cilt. 2, 81-134. Taryhy makalalar